

1. ویژگی های تاریخ نگاری سنتی بنویسید؟

تهیه و تنظیم از کبری باکویی دبیر ناحیه 2 ساری

درس 1

تاریخ نگاری و منابع دوره معاصر

شناخت تحولات تاریخ نگاری و منابع پژوهش تاریخی دوره معاصر یکی از محورهای اساسی و مهم در بررسی های تاریخی این دوره محسوب می شود. آشنایی با دیدگاه های مختلف تاریخ نگاری در ایران، به شما در درک روش و بینش مورخان این دوره کمک می کند. در این درس تحولات تاریخ نگاری و گونه های منابع تاریخی دوره معاصر را بررسی خواهید کرد.

2. چگونه می توان به اطلاعات ارزشمندی درباره زندگی اقتصادی اجتماعی و فرهنگی گذشتگان پیدا کرد؟

تحولات تاریخ نگاری دوره معاصر

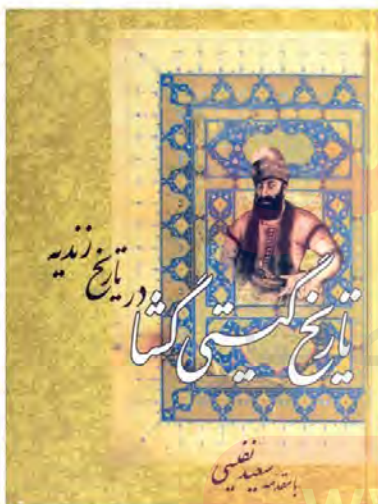
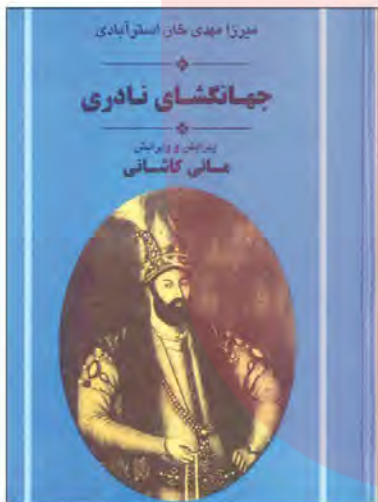
1- تاریخ نگاری سنتی و میراث تاریخی

صدها سال ثبت و ضبط وقایع از سوی مورخان مسلمان که تعداد قابل توجهی از آنان ایرانی هستند، میراثی غنی و منبع مهمی برای فهم و تفسیر بسیاری از رخدادهای مهم تاریخی برای ما فراهم آورده است.

با این وجود (عده ای از تاریخ نگاران سنتی، بیشتر به ثبت وقایع شاهان و امور آنها همت داشتند. آنها آثار خود را غالباً با خصوصیات ادبی تألیف می کردند و در این میان گاه با زبان تملق و مدح شاهان سخن گفته و بیش از آنکه مورخ حقیقت باشند، کاتب دربار بودند. سبک نگارش نیز در بسیاری موارد، سخت است و تحلیل و تفسیر، کمتر در این آثار به چشم می خورد.)¹

اگرچه تعداد زیادی از منابع در دسترس در تاریخ، بیشتر بر تاریخ شاهان و جنگ های آنها تأکید دارد، اما (با احیای میراث غنی و گنجینه هایی که شامل گستره ای فراتر از تاریخ نگاری صرف هستند (مانند تحقیقات رجالی، کتاب شناسی ها، زندگی نامه های عالمان، بزرگان و...)، می توان به مکتوبات ارزشمندی درباره زندگی اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی گذشتگان و همچنین منابعی جدی برای سنجش و نقد وقایع گذشته دست یافت.)²

تا امروز تلاش های زیادی برای احیای میراث مکتوب صورت گرفته است، اما اهتمام و حمایت از این اقدام، به اندازه کافی وجود نداشته است؛ میراثی که بخش زیادی از آن نیاز به تصحیح، ترجمه و چاپ دارد و به دلیل غفلت در برهه هایی از تاریخ، بسیاری از نسخه ها از دست رفته است.

1- میرزا مهدی خان استرآبادی، مورخ دربار نادرشاه افشار، در کتاب های جهانگشای نادری و نثره نادره فتوحات نادر را شرح می دهد و وی را ستایش می کند. میرزا محمد صادق موسوی، نویسنده تاریخ گیتی گشا نیز، تاریخ زندیه را با اسلوبی مصنوع و دشوار همراه با تملق گویی از فرمانروایان زند نوشته است.

1. زمینه های پیدایش تاریخ نگاری نوین در ایران چه بود؟

2. از مورخان مشهور عصر قاجار که به ریاست دارالترجمه همایونی برگزیده شد

فعالیت ۱

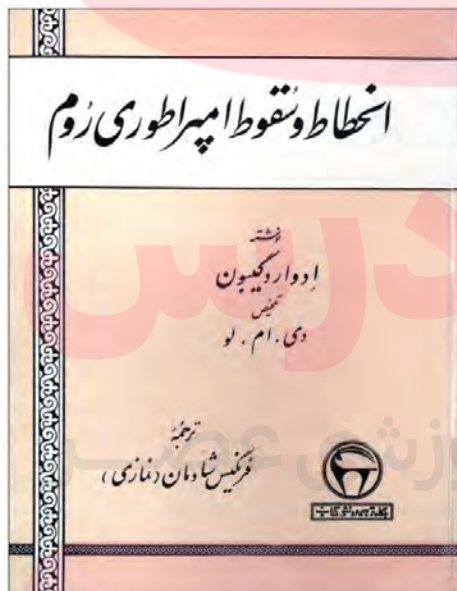
بحث و گفت و گو

به چند گروه تقسیم شوید و با راهنمایی دبیر خود درباره نقاط قوت و ضعف میراث تاریخ نگاری ما، بحث و گفت و گو نمایید.

3. نتایج ترجمه آثار اروپاییان به زبان فارسی چه بود؟

۲- تاریخ نگاری معاصر

در دوره معاصر شکل جدیدی از تاریخ نگاری در ایران رواج یافت که از نظر بینش و روش با تاریخ نویسی سنتی متفاوت بود. **زمینه های پیدایش** ۱ جنگ های ایران و روسیه در دوران پادشاهی فتحعلی شاه قاجار، توجه زمامداران و نخبگان ایران را به دنیای غرب جلب کرد. آنان با مقایسه وضعیت ایران در دوره قاجار و پهلوی و وضعیت غرب، در جست و جوی درک علل پیشرفت جوامع غربی و عقب ماندگی جامعه ایران برآمدند. در نتیجه چنین کنجکاوی هایی بود که از زمان عباس میرزا (ولیعهد فتحعلی شاه) ترجمه آثار اروپایی به تدریج آغاز شد ۱ و سپس با تأسیس مدرسه دارالفنون و ایجاد دارالطباعه دولتی و دارالترجمه همایونی در زمان ناصرالدین شاه گسترش یافت ۲. محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، از مورخان مشهور عصر قاجار، یکی از چهره های برجسته فرهنگی این دوره بود که به ریاست دارالترجمه همایونی برگزیده شد. در دوره ریاست او آثار فراوانی به فارسی ترجمه شد ۳ (نوشته های تاریخی بخش قابل توجهی از نخستین آثار ترجمه شده از زبان های اروپایی به زبان فارسی را تشکیل می دادند و ترجمه آنها تأثیر بسزایی در آشنایی نویسندگان و مورخان ایرانی با بینش و روش مورخان اروپایی داشت.) ۳

www.my-dars.ir

1. پیامد فعالیت‌های علمی باستان‌شناسان چه بود؟

بیشتر بدانیم

ترجمه آثار فلسفی

علاوه بر ترجمه نوشته‌های تاریخی، ترجمه آثار فلسفی نیز تأثیر چشمگیری بر بینش و روش نویسندگان و مورخان ایرانی در عصر قاجار و پس از آن گذاشت. یکی از این آثار که از فرانسه به ایران ارسال و پس از چندی ترجمه شد، کتاب **گفتار در روش به کار بردن عقل** اثر معروف رنه دکارت بود. دکارت که از پیش‌گامان تفکر فلسفی و علمی جدید در جهان غرب محسوب می‌شود، بسیاری از اندیشه‌های پیشینیان خود را نقد کرده بود. این کتاب دکارت در ۱۲۷۹ ق در دوره ناصرالدین شاه به نام **حکمت ناصریه** یا کتاب دیاکرت به فارسی ترجمه شد. در این دوره، نوشته‌هایی از ولتر^۲ و مونتسکیو^۳ (دو فیلسوف و مورخ فرانسوی قرن ۱۸م) به فارسی ترجمه شد.

۳- Montesquieu (Montesquieu)

۲- Wolter (Voltaire)

۱- Descartes

با گسترش فعالیت علمی شرق‌شناسان^۱ (کتیبه‌های بیستون و طاق بستان رمزگشایی شد و اطلاعات جدیدی درباره تاریخ ایران به دست آمد. گسترش کشفیات باستان‌شناسی در ایران، منابع نوینی را پیش روی مورخان قرارداد و زمینه تحولی عمیق و غارت آثار باستانی و استعمار ملت‌ها را فراهم ساخت.

سر هنری راولینسون، افسر و دیپلمات انگلیسی در عصر قاجار، نخستین شرق‌شناسی بود که با مطالعه کتیبه بیستون موفق به خواندن خط میخی شد.

کتیبه بیستون

1. چه کسانی به تاریخ نویسی سنتی انتقاد کردند؟ خاوری شیرازی. میرزا محمد جعفر خورموجی. محمد حسن خان اعتمادالسلطنه

میرزا فتحعلی خان آخوند زاده و میرزا آقاخان کرمانی

2. از پیشگامان انتقاد به تملق و متکلف نویسی چه کسی بود؟

3. نخستین کسی که واقعیت قتل امیرکبیر را بازتاب داده است چه کسی بود؟

4. صدرالتواریخ اثر کیست؟

در عصر قاجار برخی از تاریخ نگاران سنتی، در عین پایبندی به ساختار کلی تاریخ نویسی سنتی، بعضی از ویژگی های این نوع از تاریخ نگاری را نقد کردند. یکی از پیشگامان انتقاد به تملق و متکلف نویسی، خاوری شیرازی مورخ مشهور زمان فتحعلی شاه و نویسنده تاریخ ذوالقرنین است. او به حقیقت نویسی و مختصر نویسی علاقه نشان داد و تملق گویی را نکوهش کرد. چنان که در این باره نوشته است: «تاریخ نگار را هم لازم است که راست گفتاری پیشه کند... فرشته را دیو نخواند و دیو را فرشته نداند...». البته او خود همه جا پایبند به این نظر نبوده است.

میرزا محمد جعفر خورموجی، از مورخان عصر ناصری و مؤلف کتاب حقایق الاخبار ناصری که از منتقدان تملق گویی بوده، نخستین کسی است که واقعیت قتل امیر کبیر را بازتاب داده است. محمد حسن خان اعتمادالسلطنه نیز اگرچه تاریخ نویسی درباری بود، گام های بلندی در حوزه تاریخ نویسی عصر قاجار برداشت و سعی کرد آثار خود را تا حدودی از پرده پوشی ها و مداحی های رایج مورخان رسمی دور سازد. او در یکی از آثارش به نام صدرالتواریخ، امیر کبیر را ستایش می کند.

5. یکی از متفکران دوره قاجار که تاریخ نویسی سنتی را به شیوه علمی نقد کرد چه کسی بود؟

فعالیت ۲

بررسی شواهد و مدارک

متن های زیر را بخوانید و به سؤالات پاسخ دهید.

متن ۱- «در عهد امیر چنان نظمی به کار بود که گرگان را از گوسفندان هراس بود و جمیع رعایا به بودن امیر راضی بودند، ولی اعیان مملکت چون مجال تعدی و خودسری نداشتند، به عزل او کوشش نمودند و به مقصد رسیدند و آخر همه پشیمان شده قدر و رتبه امیر را شناختند، که بقا و دوام او باعث نظام ملک و ملت بود» (اعتمادالسلطنه، صدرالتواریخ، ص ۲۳۰).

متن ۲- «پس از یک اربعین بر حسب صوابدید امنا و امرا، فنایش بر بقا مرجح گردید. حاجی علیخان فرشباشی به کاشان شتافت. روز هجدهم ربیع الاول در گرمابه بدون ظهور عجز و لابه، ایادی ای^۱ که مدتی متمادی از یمین و یسار^۲ اعدای و اشرار^۳ را مقهور و خوار می داشت، فصاد^۴ دژخیم نهاد... به دیار عدمش روان ساخت» (خورموجی، حقایق الاخبار ناصری، ص ۳۲۷).

- ۱- مطابق متن یک، چه کسانی از امیر کبیر راضی و خشنود بودند و چه کسانی دشمن او محسوب می شدند؟ چرا؟
- ۲- از متن دوم، کدام ویژگی های امیر کبیر را می توان استخراج کرد و درباره چگونگی مرگ وی چه حقیقتی را می توان دریافت؟ بحث و استدلال کنید.
- ۳- به کمک دبیر خود بررسی کنید که آیا خورموجی بعد از فاش کردن این حقیقت با مشکلی روبه رو شده است یا نه.

۴- رگ زن

۳- دشمنان و آدم های بد

۲- راست و چپ

۱- دست هایی

5. میرزا فتحعلی خان آخوندزاده (۱۲۲۸-۱۲۹۵ق)، یکی از متفکران دوره قاجار، با اینکه مورخ نبود، تاریخ نویسی سنتی را به شیوه علمی نقد کرد. وی در رساله ایراد، شیوه تاریخ نویسی رضاقلی خان هدایت را به دلیل استفاده او از شعر در بیان رویدادها و به کار بردن الفاظ مصنوع ادبی مورد انتقاد قرار داد.

www.my-dars.ir

۱- خاوری شیرازی، تاریخ ذوالقرنین، ج ۱، ص ۷

1. روش تاریخ نگاری معاصر چگونه بود؟

2. عوامل ترویج و توسعه روش پژوهش علمی تاریخ در ایران را نام ببرید

3. تاریخ نگاری سنتی بر اساس چه چیزی بود؟

میرزا حسن خان مشیرالدوله پیرنیا

روش تاریخ نگاری معاصر

در دوره معاصر به تدریج شرایط و بستر مناسبی برای ظهور تاریخ نگاری معاصر در ایران فراهم آمد. (در این شیوه تاریخ نگاری، تاریخ نویسان و پژوهشگران با استفاده از روش تحقیق علمی، بهره برداری از منابع و اسناد و مدارک معتبر و گزینش و نقد آنها، رویدادهای تاریخی را ارزیابی می کردند و یافته های علمی خود را به زبانی ساده می نوشتند. تاریخ نگاران جدید همچنین تلاش می کردند از نتایج تحقیقات علمی چون باستان شناسی، زبان شناسی، جغرافیا، جامعه شناسی و اسطوره شناسی در مطالعه تاریخ بهره مند شوند.)¹

2) گسترش مدارس جدید، تأسیس دانشگاه و رواج آموزش تاریخ به عنوان یک رشته علمی در دوره معاصر، به ترویج و توسعه روش پژوهش علمی تاریخ در ایران کمک شایانی کرد. علاوه بر این، ایجاد مراکز تحقیقاتی و نشریات تخصصی در حوزه مطالعات تاریخی و نیز تألیف، ترجمه و نشر کتاب ها و مقاله های علمی فراوان، تأثیر بسزایی در گسترش و ارتقای روش تاریخ نگاری معاصر در ایران داشته است.²

عباس اقبال آشتیانی

4. بینش تاریخ نگاری معاصر چگونه بود؟

3) اساس کار تاریخ نگاری سنتی، غالباً بررسی زندگی پادشاهان و شرح فتوحات آنان بود (اما در تاریخ نویسی معاصر، به برخی جنبه های سیاسی، نظامی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی حیات انسانی بیشتر توجه می شود. انقلاب مشروطیت تأثیر عمیقی بر دگرگونی بینش مورخان ایرانی داشت و توجه آنان را به ابعاد گوناگون رویدادهای تاریخی و به ویژه نقش مردم جلب کرد. این بینش در کتاب تاریخ بیداری ایرانیان نوشته میرزا محمد ناظم الاسلام کرمانی (۱۲۸۰-۱۳۳۷ق) پدیدار شده است. نویسنده این کتاب ضمن توجه به مردم، نقش طبقات اجتماعی مختلف را در انقلاب مشروطیت نشان داده است.)⁴

4) علاوه بر انقلاب مشروطه، رویدادهای مهم دیگری همچون نفوذ و دخالت کشورهای استعمارگر، جنگ های جهانی اول و دوم و اشغال ایران، جنبش ملی شدن نفت و انقلاب اسلامی تأثیر عمیقی در بینش مورخان ایرانی گذاشتند.⁵ توجه آنان را به دیدگاه ها و جنبه های گوناگون علل و نتایج این حوادث جلب کردند.

در جدول صفحه بعد، اسامی برخی از نمایندگان تاریخ نگاری معاصر ایران ذکر شده است. برخی از این افراد، دارای گرایش هایی متضاد با فرهنگ ملی و دینی در ایران بودند که در آثار آنها، منعکس شده است. بعد از انقلاب اسلامی ایران نیز محققانی با نگاه انتقادی در مواجهه با تاریخ نگاری رسمی، آثار مهمی در این زمینه نگاشته اند.

محمد ابراهیم باستانی پاریزی

5. رویدادهای مهمی که تأثیر عمیقی بر بینش مورخان ایرانی گذاشتن را نام ببرید

برخی از نمایندگان تاریخ‌نگاری معاصر ایران

مورخ / پژوهشگر	اثر و تألیف
حسن پیرنیا (مشیرالدوله) (۱۲۵۱-۱۳۱۴ ش. تهران)	سیاستمدار و تاریخ‌نگار؛ مؤلف <i>تاریخ ایران باستان</i> در سه جلد
احمد کسروی (۱۲۶۹- تبریز-۱۳۲۴ ش. تهران)	تاریخ‌نگار، زبان‌شناس و حقوق‌دان؛ نویسنده <i>تاریخ مشروطه ایران</i> ، <i>تاریخ هیجده ساله آذربایجان</i> ، <i>تاریخ پانصد ساله خوزستان</i>
محمد قزوینی (علامه قزوینی) (۱۲۵۶- تهران-۱۳۲۸ ش. تهران)	ادیب، مصحح و پژوهشگر تاریخ و فرهنگ ایران؛ از جمله آثار مهم وی تصحیح تاریخ جهانگشای جویی و مجموعه مقالات و یادداشت‌های تاریخی در چندین جلد است.
غلامرضا رشید یاسمی (۱۲۷۵- دالاهو کرمانشاه-۱۳۳۰ ش. تهران)	مؤلف، مصحح و مترجم آثاری در موضوع تاریخ و ادبیات؛ نویسنده <i>تاریخ ملل و نحل و تاریخ مختصر ایران</i> ، مترجم چندین اثر مهم تاریخی مانند <i>ایران در زمان ساسانیان</i> اثر کریستن‌سن و <i>تاریخ قرن هیجدهم، انقلاب کبیر فراتسه و امپراتوری ناپلئون</i> نوشته آلبر ماله و ژول ایزاک
عباس اقبال آشتیانی (۱۲۷۵- آشتیان-۱۳۳۴ ش. رم)	مورخ، ادیب، استاد دانشگاه و نویسنده آثاری مانند <i>تاریخ مفصل ایران از صدر اسلام تا انقراض قاجاریه</i> ، <i>تاریخ مغول</i> ، <i>خاندان نوبختی</i> و دیگر آثار تاریخی به صورت تألیف، ترجمه و تصحیح متون؛ مؤلف کتاب‌های درسی تاریخ در دوران پهلوی
سعید نفیسی (۱۲۷۴ ش. تهران-۱۳۴۵ ش. تهران)	ادیب، تاریخ‌نگار، مترجم و شاعر، استاد دانشگاه؛ مؤلف <i>تاریخ تمدن ساسانی</i> ، <i>تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر</i> و ده‌ها اثر دیگر در موضوع تاریخ و ادبیات
نصرالله فلسفی (۱۲۸۰- تهران-۱۳۶۰ ش. تهران)	مورخ، ادیب و مترجم و نویسنده آثاری چون تألیف <i>زندگانی شاه عباس اول</i> در پنج جلد و آثار متعدد دیگر در تاریخ ایران و جهان؛ مؤلف کتاب‌های درسی تاریخ و جغرافیا در دوران پهلوی
عبدالحسین زرین کوب (۱۳۰۱ ش. بروجرد-۱۳۷۸ ش. تهران)	ادیب، تاریخ‌نگار، مترجم و استاد دانشگاه؛ نویسنده و مترجم آثار متعدد در تاریخ و ادبیات از جمله <i>تاریخ مردم ایران</i> ، <i>روزگاران</i> ، <i>دو قرن سکوت</i> ، <i>بامداد اسلام</i> ، <i>کارنامه اسلام</i> ، و <i>تاریخ در ترازو</i>
فریدون آدمیت (۱۲۹۹ ش. تهران-۱۳۸۷ ش. تهران)	تاریخ‌نگار؛ مؤلف آثار تاریخی متعدد که از جمله آنهاست: <i>امیرکبیر و ایران</i> ، <i>اندیشه‌های طالبوف</i> ، <i>اندیشه‌های میرزا فتحعلی آخوندزاده</i> ، <i>اندیشه‌های میرزا آقاخان کرمانی</i> و <i>ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران</i>
محمد ابراهیم باستانی باریزی (۱۳۰۴ ش. بارز سیرجان-۱۳۹۳ ش. تهران)	تاریخ‌نگار، استاد دانشگاه؛ مؤلف و مصحح ده‌ها اثر تاریخی و ادبی، از جمله <i>تاریخ کرمان</i> ، <i>فرماندهان کرمان</i> ، <i>سیاست و اقتصاد عصر صفوی</i> ، <i>یعقوب لیث</i> و ...

۱. منابع مهم پژوهش در دوره معاصر تاریخ ایران را نام ببرید

گونه‌های منابع تاریخی در دوره معاصر

منابع پژوهش دوره معاصر تاریخ ایران نسبت به دوران پیش از آن، کثرت و تنوع فراوانی دارند. عمده‌ترین منابع مهم این دوره شامل

۱) انواع کتاب‌ها (تاریخی، ادبی، خاطرات، سفرنامه‌ها، زندگی‌نامه‌ها (تراجم) و ...)؛ نشریات (روزنامه‌ها و مجلات)؛ اسناد و منابع

آرشیوی، بناها، وسایل و ابزارهاست. ۱

www.my-dars.ir

۱- تراجم جمع ترجمه به معنی شرح حال و زندگی‌نامه

1. تاریخی 2. خاطرات 3. سفرنامه ها

فعالیت ۳

به چند گروه تقسیم شوید و با همفکری، سه دلیل برای کثرت و تنوع زیاد منابع مکتوب در تاریخ معاصر ایران بنویسید.

1. در دوره معاصر به ویژه در عصر قاجار مورخان ایرانی با چند رویکرد کتاب های تاریخی را نوشته اند؟

الف) کتابها

۱- **تاریخی**: در دوره معاصر و به ویژه عصر قاجار، مورخان ایرانی با دو رویکرد سنتی و جدید کتاب های متعددی در موضوع تاریخ نوشته اند که پیش از این با برخی از آنها آشنا شدید (علاوه بر این، در دوره قاجار چند تن از اروپاییان که اغلب مدتی را در ایران به سر برده بودند، کتاب هایی درباره تاریخ ایران نوشتند که جزء منابع آن دوره به شمار می روند).

برخی از کتاب های تاریخی عصر قاجار

عنوان کتاب	مؤلف
تاریخ محمدی	محمد تقی ساروی
مآثر السلطنیه	عبدالرزاق بیگ دنبلی خوبی
تاریخ نو	جهانگیر میرزا
اکسیر التواریخ	علیقلی میرزا اعتضادالسلطنه
تاریخ جهان آرا	میرزا صادق وقایع نگار
ناسخ التواریخ	میرزا محمدتقی سپهر (لسان الملک)
روضه الصفاى ناصری	رضاقلی هدایت
تاریخ تبریز	نادر میرزا
تاریخ منتظم ناصری	محمد حسن خان اعتمادالسلطنه
صدرالتواریخ	محمد حسن خان اعتمادالسلطنه
افضل التواریخ	غلامحسین افضل الملک
تاریخ دخانیه	شیخ حسن اصفهانی (کریلایی)

۲- خاطرات: در دوره معاصر عده زیادی از شخصیت‌های سیاسی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی و یا مردم عادی اقدام به نگارش خاطرات خویش کردند. این آثار حاوی اطلاعات ارزشمندی درباره اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی و شرح حال رجال این دوره اند که به ندرت در سایر منابع یافت می‌شود. تعدادی از خاطرات متعلق به دوره معاصر را در جدول زیر ملاحظه می‌کنید.

عصر قاجار	دوره پهلوی	دوره جمهوری اسلامی
روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه	خاطرات سلیمان بهبودی، رئیس دفتر رضاشاه پهلوی	خاطرات آیت‌الله اکبر هاشمی رفسنجانی سیاستمدار برجسته و با نفوذ جمهوری اسلامی ایران
روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه	خاطرات محمدعلی فروغی، سیاستمدار دوران قاجار و پهلوی	نورالدین پسر ایران، خاطرات سید نورالدین عافی، رزمنده دوران دفاع مقدس
خاطرات سیاسی میرزا علی خان امین الدوله	خاطرات و تألمات دکتر محمد مصدق	من زنده‌ام، خاطرات دوران اسارت معصومه آباد، آزاده دوران دفاع مقدس
خاطرات تاج السلطنه (دختر ناصرالدین شاه)	خاطرات محمدعلی مجتهدی، مؤسس دانشگاه صنعتی شریف و رئیس مدرسه البرز	خاطرات آیت‌الله محمد رضا مهدوی کئی، شخصیت مذهبی و سیاسی برجسته دوران جمهوری اسلامی ایران
شرح زندگانی من (خاطرات عبدالله مستوفی از خاندان مستوفیان قاجار)	یادداشت‌های علم، نخست‌وزیر و وزیر دربار محمد رضاشاه پهلوی	به او جاقت قسم، خاطرات آموزشی محمد بهمن بیگی

کاووش خارج از کلاس

با مراجعه به کتابخانه، یکی از کتاب‌های خاطرات مربوط به دوره معاصر را انتخاب کنید؛ چند سطر از آن را که به نظرتان جالب و مهم است، یادداشت کنید و به کلاس گزارش دهید.

1. سفرنامه‌ها حاوی اطلاعات ارزشمندی هستند؟

۳- سفرنامه‌ها: در عصر قاجار، سفرنامه‌نویسی گسترش فراوانی یافت و تعداد قابل ملاحظه‌ای از شخصیت‌های این عصر، دیده‌ها و شنیده‌های خویش را از سفرهای داخلی و خارجی‌شان به رشته تحریر درآوردند. از ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه سفرنامه‌های متعددی به جا مانده است. برخی از مقام‌ها و رجال سیاسی، فرهنگی و اقتصادی دوره قاجار نیز سفرنامه‌های جالبی نوشته‌اند. علاوه بر آنها، عده‌ای از سفرا، مأموران، بازرگانان و جهانگردان خارجی هم خاطرات سفر خود به ایران را در قالب سفرنامه نوشته و منتشر کرده‌اند. سفرنامه‌ها از نظر مطالعه تاریخ اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی اهمیت فوق‌العاده‌ای دارند و حاوی اطلاعات ارزشمندی درباره موضوع‌های اقتصادی مانند مالیات، گمرک، راه‌ها، مسائل اجتماعی از قبیل آداب و رسوم، پوشاک و تغذیه و مباحث فرهنگی، دینی، هنری و معماری هستند. **1**

بررسی شواهد و مدارک

متن‌های زیر از سفرنامهٔ اوژن اوین^۱، سفیر فرانسه، و بنجامین^۲، نخستین سفیر آمریکا در ایران عصر قاجار را بخوانید و بگویید: محتوای هر متن در چه حوزه‌ای از مطالعات تاریخی کاربرد دارد و از چه جهاتی حائز اهمیت است؟

متن ۱- «در شیوهٔ نفوذی انگلیسی‌ها، تلگراف همان نقش را دارد که راه‌ها در شیوهٔ نفوذی روس‌ها دارند. اگر عملکرد سیم‌ها و دستگاه‌های مخابراتی ضعیف باشد، معنایش این است که باید حوزهٔ عملیات انگلیسی را گسترش بیشتری داد. در برابر ایلغار^۳ روسی، که گام به گام و حساب شده و یک‌دست در شمال ایران و اخیراً در حوالی جنوب هم آثار نفوذ و رسوخ تدریجی‌شان مشهود است. انگلیسی‌ها هم در هر شهری با تشکیلات کم و بیش مشابه هم، مانند استقرار بانک شاهنشاهی، ایجاد تلگراف، تأسیس نمایندگی‌های تجارت‌خانه‌های بزرگ که حمل و نقل ایران را در اختیار خود دارند، اعزام هیئت‌های مذهبی پروتستان و ... در همه جا حاضر و ناظرند» (اوین، ایران امروز، ۱۹۰۶-۱۹۰۷، ص ۲۸۰).

متن ۲- «یکی از هنرهای شکوفای ایران که به هیچ وجه از رکود در آن اثری نیست هنر معماری است. ایران در دوران گذشته در رشتهٔ معماری شهرت زیادی در دنیا داشته و آثار مهم و فناپذیری خلق کرده است و اکنون هم در این رشته قدرت و نبوغ خود را حفظ کرده است. یکی از خصوصیات مهم و جالب توجه هنر معماری ایران، چه در گذشته و چه در زمان حال، تطابق کامل با شرایط موجود است. در جنوب ایران که سنگ‌های زینتی و خوب از جمله مرمر زیاد است، از آنها در ساختمان‌ها استفاده می‌کنند. در شهرستان‌های ساحلی دریای خزر که چوب فراوان است، از چوب به عنوان مادهٔ اولیه در ساختمان‌ها استفاده می‌شود... معماران ایران شرایط آب و هوا را در فرم و شکل پنجره‌های ساختمان رعایت می‌کنند؛ مثلاً در تهران و مناطق دیگر گرمسیری پنجره‌ها را طوری می‌سازند که وقتی آنها را باز کنند یک طرف اتاق به هوای آزاد و حیاط راه پیدا کند، و بدین ترتیب هوا به آسانی جریان یابد و خنک شود» (بنجامین، ایران و ایرانیان، ص ۲۷۳).

۱- Eugene Aubin ۲- Benjamin ۳- تهاجم و غارت

کاوش خارج از کلاس

با مراجعه به کتابخانه، سفرنامه‌های مربوط به دورهٔ معاصر آن را فهرست کنید.

بیشتر بدانیم

سفرنامهٔ خراسان ناصرالدین‌شاه (توصیف ناصرالدین‌شاه از ارگ و مردم سمنان)

«خودمان سواره آمده داخل دروازهٔ ارگ [سمنان] شدیم... این ارگ و عمارت را حاجی بهاءالدوله پسر... فتحعلی‌شاه... در زمانی که در اینجا حکومت داشته ساخته است. ارگ را تماشا کرده داخل عمارت شدیم، بنیان عمارت محکم اما ظاهر آن قدری محتاج به تعمیر است.

... سپس برای مسجد راندیم. از کوچهٔ مستقیم و خوبی عبور شد که نهر آب خوبی از میان آن جاری است و اصناف مختلف از

دروازه ارگ سمنان - دوره قاجار

همه صنف طرفین خیابان دکان دارند. جمعیت زیادی از زن‌ها بالای بام‌ها بودند. شهر سمنان پاکیزه است. رعایا و مردم اینجا بسیار مردم نجیب، بی‌صدای شاکر، کم حرف به قاعده هستند. همین‌طور می‌راندیم رسیدیم به مسجد شاه. پیاده شده داخل مسجد شدیم... این مسجد بسیار با روح و باصفا و از بناهای ... دوره فتحعلی شاه است» (ناصرالدین شاه، سفرنامه خراسان، صص ۲۶۶-۲۶۹).

سفرنامه دوم مظفرالدین شاه به فرنگ

«امروز بناست برویم به رامبوی؛ نهار را مهمان جناب موسیو لوبه^۱ رئیس جمهوری فرانسه هستیم. صبح برخاستیم، چایی خوردیم، رخت‌ها مان را پوشیدیم، دعاها مان را خواندیم. آمدیم پایین، جناب اشرف اتابک اعظم و... با ما بودند. ترن حاضر بود. سوار شدیم از پهلوی شهر ورسایل^۲ گذشتیم... راه آهن خیلی تند می‌رفت. ساعتی چهارده پانزده فرسخ می‌رفت. رفتیم تا رسیدیم به گار. موسیو دلکاسه، وزیر امور خارجه فرانسه، هم حاضر بودند. رفتیم به رامبوی، جناب موسیو لوبه و بعضی از جنرال‌های فرانسه بودند. دست دادیم و احوالپرسی کردیم. با کمال گرمی و مهربانی ما را پذیرایی کردند. نهار [ناهار] خوردیم. بعد قدری در پارک گردش کردیم... شام در منزل خوردیم. ساعت هشت و نیم به تئاتر رفتیم. بازی‌های غریب کردند» (سفرنامه دوم مظفرالدین شاه به فرنگ، ص ۱۶۲).

۱- Rambouille، روستایی در جنوب غربی ایالت ورسای فرانسه

۲- موسیو امیل فرانسوا لوبه، هشتمین رئیس جمهور فرانسه (۱۸۹۹-۱۹۰۶م)

۳- شهری در شمال فرانسه و در جنوب غربی پاریس که کاخ مشهور ورسای در آن قرار دارد.

علاوه بر کتاب‌های فوق، آثار ادبی، زندگی‌نامه‌ها (تذکره‌ها)، کتاب‌های جغرافیایی و متون کلامی، فقهی، فلسفی و حقوقی مربوط به دوران معاصر نیز حاوی اخبار و اطلاعات سودمندی برای پژوهش‌های تاریخی هستند.

برخی از آثار ادبی عصر قاجار

شعر	دیوان ملک الشعرا فتحعلی خان صبا؛ گلشن صبا؛ مثنوی شاهنشاه‌نامه صبا؛ دیوان وصال شیرازی؛ دیوان قآنی؛ باغ بهشت، دیوان اشعار طنز سید اشرف‌الدین حسینی (نسیم شمال)، شاعر آزادی خواه عصر مشروطه؛ دیوان اشعار میرزاده عشقی، شاعر عصر مشروطه؛ مجموعه اشعار عارف قزوینی، شاعر مشروطه خواه.
منشآت	مجموعه رسائل و منشآت میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی که حاوی چند رساله، نامه‌های دوستانه، عهدنامه‌ها و وقف نامه‌هاست؛ منشآت امیرنظام گروسی مشتمل بر نامه‌های دوستانه و رسمی.
داستان و رمان	کتاب احمد یا سفینه طالبی نوشته عبدالرحیم طالبوف، مشتمل بر داستان گفت‌وگوی پدری با فرزند خیالی خود. نویسنده ضمن اختراعات و اکتشافات جدید، در هر فرصتی از پیشرفت اروپاییان و پس ماندن ایرانیان سخن به میان می‌آورد و به پسر خردسال خود، احمد درس اخلاق و مین پرستی می‌آموزد و از رسوم و عادات ناپسند و خرافات و اوهام انتقاد می‌کند. سیاحت نامه حاج زین العابدین مراغه‌ای، سفرنامه‌ای خیالی یا نخستین رمان اصیل اجتماعی به زبان فارسی است. در این اثر، نویسنده ضمن توصیف زندگی مردم ایران، جنبه‌هایی از آن را مورد نقد قرار می‌دهد. این اثر در آگاهی سیاسی و اجتماعی مردم ایران و جنبش آنان علیه نظام استبدادی و برقراری مشروطه تأثیر بسزایی داشت (آرین‌پور، از صبا تا نیما، ج ۱، صص ۲۹۳-۳۱).

نشریه به عنوان رسانه گروهی یکی از ابداعات تاثیرگذار تمدن جدید غرب ای بود که در دوره قاجار به ایران راه یافت

1. نشریات از طریق آگاهی بخشی عمومی چه تاثیراتی بر جامعه ایرانی گذاشت؟

صفحه اول روزنامه وقایع اتفاقیه

روی جلد مجله یادگار

2. چرا برخی روزنامه نگاران در خارج از ایران اقدام به نشر روزنامه به زبان فارسی کردند؟

اولین روزنامه ایران را میرزا صالح شیرازی به عنوان کاغذ اخبار در تهران منتشر کرد

نشریه (روزنامه) به عنوان رسانه گروهی، یکی از ابداعات تاثیرگذار تمدن جدید غربی بود که در دوره قاجار به ایران راه یافت. نشریات از طریق آگاهی بخشی عمومی، تاثیرات فکری فرهنگی، اجتماعی و سیاسی زیادی بر جامعه ایرانی گذاشتند. اولین روزنامه ایران را میرزا صالح شیرازی، یکی از دانشجویان اعزامی به انگلستان با عنوان کاغذ اخبار در تهران منتشر کرد (۱۲۵۳ق). چند سال بعد، امیرکبیر برای رشد آگاهی های سیاسی و اجتماعی مردم و توسعه فکری و فرهنگی جامعه، روزنامه وقایع اتفاقیه را منتشر کرد که بعداً به روزنامه دولت علیه ایران تغییر نام داد.

پس از آن، روزنامه های دولتی و غیردولتی دیگری در ایران انتشار یافت. (به دلیل ماهیت استبدادی حکومت قاجار و نبود آزادی بیان، برخی از روزنامه نگاران در خارج از کشور اقدام به نشر روزنامه هایی به زبان فارسی کردند) که نسخه هایی از آنها به صورت مخفیانه به داخل ایران می رسید. پس از پیروزی انقلاب مشروطه، نشریات رشد سریعی پیدا کردند. در دوران پهلوی اگرچه شاهد وجود برخی مجلات تخصصی هستیم^۲، اما در مجموع، تعداد مطبوعات و شمار نشریات، نسبت به عصر احمدشاه قاجار، کاهش قابل توجهی پیدا کرد. پس از پیروزی انقلاب اسلامی، در کنار رشد بالای مراکز انتشاراتی و کتب مختلف، نشریات عمومی و تخصصی نیز از تنوع و عمق بسیار بالایی برخوردار شدند.^۳

3. نشریات قدیمی منبع پژوهشی ارزشمندی در مطالعات تاریخ

3. قدیمی ترین منبع پژوهشی ارزشمند در مطالعات تاریخ چیست؟

- عنوان کاغذ اخبار ترجمه تحت اللفظی واژه انگلیسی Newspaper است.
- روزنامه های قانون و حبل المتین از جمله روزنامه های فارسی زبان معروفی بودند که قبل از انقلاب مشروطه در خارج از ایران منتشر می شدند. روزنامه قانون را میرزا ملکم از سال ۱۳۰۷ق در لندن منتشر می کرد و در آن حکومت قاجار را به تندی مورد انتقاد قرار می داد. روزنامه حبل المتین به صورت هفتگی به همت سیدجلال الدین کاشانی در کلکته هندوستان منتشر می شد و نقش مؤثری در بیداری افکار ایران و ترویج اندیشه آزادی خواهی و مشروطه طلبی داشت.
- مجله یادگار (۱۳۲۴-۱۳۲۸ش) به مدیریت و سردبیری عباس اقبال آشتیانی، مجله وحید (۱۳۴۲-۱۳۵۷ش) به مدیریت سیف الله وحیدتیا و نشر به بررسی های تاریخی (۱۳۴۵-۱۳۵۷ش) از جمله قدیمی ترین نشریات تخصصی تاریخی به شمار می روند.
- پایگاه استنادی علوم جهان اسلام (ISC) با ابتکار جمهوری اسلامی ایران و همراهی کشورهای اسلامی در سال ۱۳۸۷ به تصویب رسید و در همان سال این مؤسسه در شهر شیراز آغاز به کار کرد. هم اکنون نزدیک به ۳۵۰۰ نشریه علمی و ۲۵۰ دانشگاه در این نظام استنادی و رتبه بندی علمی حضور دارند.

1. اسناد تاریخی شامل چه چیزهایی می باشد؟ 2. آرشیو به چه مکانی گفته می شود؟ 3. اسناد حاوی چه اطلاعاتی هستند؟

معاصر محسوب می شوند) 3 بسیاری از احزاب و گروه‌های سیاسی، اجتماعی و مذهبی نشریات مخصوص به خود را منتشر کرده‌اند و پژوهشگران با مراجعه به این منابع سودمند می‌توانند دیدگاه‌ها و مواضع آنان را بررسی کنند.

پ) اسناد و منابع آرشیوی

- 1 اسناد تاریخی از مهم‌ترین منابع پژوهش تاریخی به‌شمار می‌آیند و شامل کلیه مکاتبات حکومتی، فرمان‌ها، معاهدات سیاسی، نامه‌های شخصی و اداری، اسناد مالی و قضایی، گزارش‌های اقتصادی، فرهنگی، نظامی و حقوقی می‌شوند. (1) (2) با توجه به اهمیت اسناد در پژوهش‌های تاریخی، در بسیاری از کشورهای جهان محلی برای نگهداری، حفاظت، مرمت، طبقه‌بندی و آماده‌سازی آنها و استفاده محققان ایجاد شده است که به آن آرشیو گفته می‌شود. (2) آرشیو ملی هر کشور محل نگهداری اسناد و مدارک با ارزش و معتبر مربوط به آن کشور است.
- 3 اسناد حاوی اطلاعاتی بسیار ارزشمند و منحصر به فرد درباره مسائل و موضوع‌های سیاسی، اداری، اقتصادی (مالی، ملکی و معاملات) و فرهنگی، دیدگاه و عملکرد افراد، شخصیت‌ها، احزاب و گروه‌های سیاسی، اجتماعی و مذهبی است. (3)

آرشیو ملی ایران (سازمان اسناد ملی) در سال ۱۳۴۹ ش با تصویب «قانون آرشیو»، تأسیس شد.

۱- منظور از سند تاریخی، اوراق یا برگ نوشته‌هایی است که ارزش اداری و روزمره ندارند اما به دلیل اهمیت محتوایی‌شان، در پژوهش‌های تاریخی به آنها استناد می‌شود و قابلیت نگهداری دائمی دارند.

✳ دیر محترم در صورت امکان دانش‌آموزان را به بازدید یکی از مراکز اسنادی و آرشیوی ببرید.

انواع آرشیوهای اسنادی

اسناد، فقط شامل اسناد مکتوب نیست بلکه هر نوع اطلاعات ثبت شده را که به اشکال نوشتاری، دیداری، شنیداری، مغناطیسی، الکترونیکی و غیره تنظیم شده باشد و بتوان از آن در مطالعات تاریخی بهره‌برداری کرد، شامل می‌شوند. به همین سبب، آرشیوهای گوناگونی در هر کشور وجود دارد؛ برای مثال:

- **آرشیو مکتوب:** محل نگهداری انواع سندهای مکتوب و از قدیمی‌ترین نوع آرشیوهای جهان است.

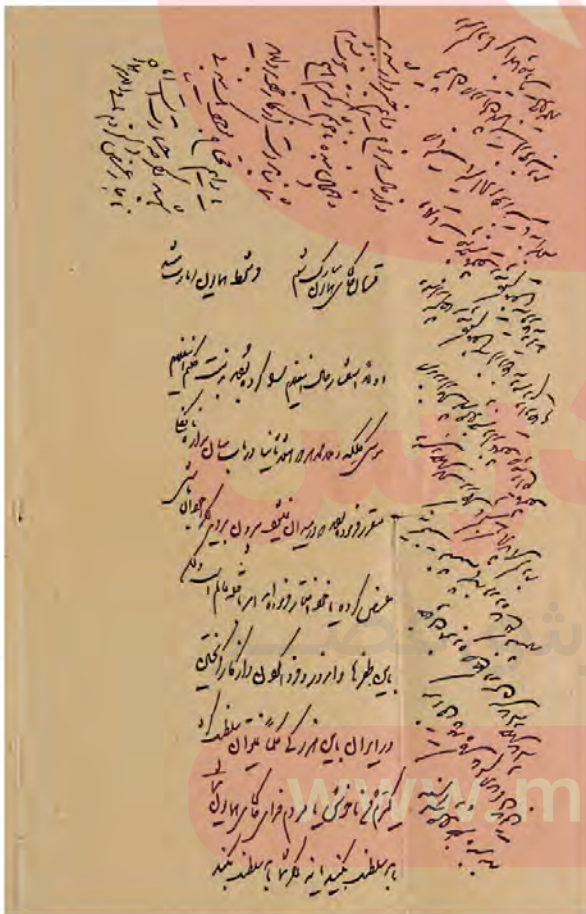
- **آرشیو سمعی:** محلی است که نوارهای صوتی در آنجا جمع‌آوری شده‌اند؛ مانند آرشیو صدای جمهوری اسلامی ایران.

- **آرشیو فیلم:** محلی است که انواع گوناگون فیلم در آن نگهداری می‌شوند؛ مانند فیلم‌خانه ملی ایران، آرشیو فیلم ملی ایران و آرشیو فیلم صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران.

- **آرشیو عکس:** امروزه عکس و تصویر در مطالعات تاریخی اهمیت ممتازی دارند. در آرشیو عکس، عکس‌های قدیمی دربارهٔ رویدادهای مهم تاریخی و شخصیت‌ها و مردم عادی حفظ و نگهداری می‌شود.

آرشیوهای پوستر و نقشه و سکه را نیز می‌توان به این مجموعه‌ها اضافه کرد.

امروزه بسیاری از وزارت‌خانه‌ها و سازمان‌ها آرشیوهایی مجزا ایجاد کرده‌اند؛ نظیر آرشیو وزارت امور خارجه، آرشیو سازمان میراث فرهنگی و مرکز آرشیو اسناد صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران.

ایرج افشار

با رواج تاریخ‌نگاری جدید و اهمیت یافتن اسناد به عنوان منبعی مهم در مطالعات تاریخی، بسیاری از پژوهشگران و مؤسسات علمی و تحقیقاتی به انتشار اسناد اهتمام نشان دادند. از جمله برجسته‌ترین سند پژوهان و نسخه‌شناسان می‌توان به ایرج افشار (۱۳۰۴-۱۳۸۹ ش) اشاره کرد.

نامه سرزنش آمیز امیرکبیر به ناصرالدین شاه - ۱۲۶۷ق